

BÉNYEI MIKLÓS

Adalékok Berettyóújfalu historiográfiájához

Már Bél Mátyásnál, a hazai honismereti és helytörténeti irodalom tizen-nyolcadik századi ősforrásánál található szerény utalás az akkori Újfalura és Szentmártonra. Miután azonban a hatalmas, úttörő országismereti kezdeményezés nagyobbik hányada – így a bihari rész is – hosszú-hosszú ideig kéziratban maradt,¹ a települések történetével foglalkozó későbbi munkák csak elvétve hivatkoztak rá. Könnyebben hozzáférhetőek voltak a tizenkilencedik század végén és a tizenkilencedik század első felében nyomtatásban közreadott oklevéltárak, valamint földrajzi és statisztikai összeállítások, köztük a bihari nemes családból származó Fényes Elek adattárai. Mindmáig gyakran forgatjuk a *Magyarország geographiai szótára...* kötetét (két és fél évtizede reprint kiadásban is), amelyek a feudalizmus utolsó éveinek népességi és birtokviszonyairól tájékoztatnak. Meglepő, hogy a csaknem ötször népesebb mezővárosról, „Berettyó-Ujfaluról”-ról alig feleannyi terjedelemben írt, mint a szomszédos faluról, „Berettyó-Szent-Mártonról” - lényegében mellőzve a történelmi vonatkozásokat.² Bő másfél évtizeddel később, 1864-ben helyi adatszolgáltatásra támaszkodott Pesty Frigyes országos helynévtára adagyűjtésekor; egyebek között történelmi tényekre is rákérdezett. Végül a gazdag anyag kiadása elmaradt, a nemzeti könyvtárban viszont kutatható volt. Nyomtatásban csak a közelmúltban jelentek meg – megyei bontásban – a részletei, így Hoffmann István és Kis Tamás debreceni nyelvészek gondozásában a bihari gyűjtés is.³

¹ A bihari szöveganyag közel két és fél évszázad múltán jelent meg, P. Szalay Emőke fordításában és Csorba Csaba jegyzeteivel: Bél Mátyás: *Bihar megye leírása*. In: A Bihari Múzeum évkönyve II. Berettyóújfalu, 1978. 51–107., a helyi utalások: 58., 87–88. A forrásközlés javított kiadása: A Bihari Múzeum évkönyve XII-XIV. Berettyóújfalu, 2009. 7–73.

² Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik*, 4. köt. Pest, 1851. 235. és 109. (Reprint: Bp., 1984.) (A kéthasábos szedésben 24, illetve 41 sor olvasható.)

³ *Bihar vármegye*, 1–2. *Pesty Frigyes kéziratosa helynévtárából*. Közzéteszi Hoffmann István, Kis Tamás. Debrecen, 1996.; a minket érdeklődő adatok: Berettyószentmárton - 91. Berettyóújfalu: 91–99.

Az első szerző, aki kifejezetten történelmi nézőpontot alkalmazott a két település leíró ismertetésekor, Osváth Pál, a helytörténeti, néprajzi irodalom egyik bihari úttörője volt. *Bihar vármegye Sárréti Járása leírása* című, 1875-ben közzétett vaskos kötetében meglehetősen nagy teret szentelt mind „Berettyó-Szent-Márton”, mind „Berettyó-Ujfalu” bemutatásának.⁴ Gondosan tanulmányozta az általa elért forráskiadványokat (leginkább az oklevéltárakat) és feldolgozásokat, az országos és megyei összeírásokat, Nagy Iván családtörténeti táblázatait, továbbá a helyi irattárakat; az ötvenes-hetvenes évekről személyes emlékeit is felelevenítette. Gyakran idéz egykorú dokumentumokból, a forráskritikai törekvés azonban még csak halvány jelekben érzékelhető. Lelkiismeretesen igyekezett megoldani önként vállalt feladatát, a korabeli információk még ma is használhatók.

A kiegyezés táján és a dualizmus korának első évtizedeiben megélt helytörténeti érdeklődés Bihar vármegyében is számottevő értékeket produkált, elég talán a Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egylet megalakulása, ásatásaira, közleményeire, K. Nagy Sándor lokálpatriotizmustól áthatott könyveire, továbbá a váradi püspökség történetét áttekintő négykötetes opusra hivatkozni. Külön is kiemelendő Hegyesi Márton váradi ügyvéd, egykori függetlenségi képviselő *Biharvármegye 1848-49-ben* című, 1885-ben napvilágot látott értekezése, amely nemcsak azáltal kelti fel a kései szemlélő figyelmét, hogy széles irodalmi és forrásbázisra támaszkodik, hanem azzal is, hogy függelékében hetvenkilenc forrásszöveget közölt. Természetesen jó néhány újfalu és szentmártoni adat is található benne.⁵

Ez idő tájt és még jó ideig a hagyományos, országos vagy megyei megközelítés dominált a lokális információk feltárásában, legfeljebb a nagyobb történelmi múlttal rendelkező, többnyire megyeszékhely és más törvényhatósági jogú városok próbálták önálló kiadványokban vagy folyóiratcikkekben felhívni magukra a figyelmet – a kivételek száma igencsak kevés. A millenniumi évek egyik legnagyobb és leghíresebb, bár torzóban maradt vállalkozása, a Borovszky Samu szerkesztésében megjelent (és örök időkre az ő nevével fémjelzett) *Magyarország vármegyéi és városai* című sorozat elkészült kötetei is hasonló szellemben születtek. A Bihar vármegyei összeállításban egy budapesti publicista, az egyébként igen szorgalmas és helyszíni adatgyűjtést is folytató Vende Aladár írta a községekről szóló fejezetet. Mindkét településről (még mindig a régi névalak alatt) elég röviden tájékoz-

⁴ Osváth Pál: *Bihar vármegye Sárréti Járása leírása*. Nagyvárad, 1875. 225–253. és 253–277. Újabb kiadása, Dankó Imre javításaival, Ujváry Zoltán szerkesztésében: Debrecen, 1996. 140–157. és 157–172.

⁵ Hegyesi Márton: *Biharvármegye 1848-49-ben*. Nagyvárad, 1885. Reprint kiadása: *Bihar vármegye 1848-19-ben*. Nagyvárad, 1999. Új, bővített és javított kiadása, Ruszoly József gondozásában és utószavával: *Bihar vármegye 1848–1849-ben*. Debrecen, 2000.; ebben személynév és földrajzi mutató segíti az eligazodást.

tat, történeti információi is esetlegeseek. Csak némileg ellensúlyozza ezt, hogy a szerkesztő a századfordulós Újfaluról négy metszetet is beillesztett.⁶

Noha a közismert történelmi traumát, a trianoni békeszerződést követően az akkor még igencsak falusias Berettyóújfalu váratlanul Csonka-Bihar vármegye székhelye lett, és szerepköre hirtelen megnőtt, a helytörténeti kutatás és ismeretterjesztés alig-alig mozdult el a régi szemléleti keretektől. Mindössze Tardy György herpályi földbirtokos, a gálás mecénás és elkötelezett amatőr történetbúvár kísérletezett 1937-ben egy karcsú, címe – *Berettyóújfalu keletkezése, története, fejlődése* – alapján többet ígérő füzettel. Tíz-tizenkét évvel korábbról Nagy Márton történelmi megemlékezései és visszaemlékezései tartalmaznak hasznosítható újfalui adatokat. A megcsonkított megyéről elsőként 1930-ban összeállt ismertető – *Bihar vármegye tíz évvel Trianon után* –, alcíme szerint revíziós emlékalbum egyértelműen a jelenre koncentrált, a Berettyóújfalut tárgyaló hosszabb, több mint huszonöt oldalra rúgó fejezetben mindössze tizenhárom sor foglalkozik a múlttal. (Berettyó-szentmárton történetével meg csupán egy sor.)⁷ Sokkal igényesebb, bár elég rövid áttekintés olvasható a megyeszékhelyről az 1938-ban, Nadányi Zoltán megyei főlevéltárnok (a jeles költő) szerkesztésében napvilágot látott *Bihar vármegye* című monográfiában. Nagyvárad szülötte, az ekkor Budapesten élő Possonyi László közgazdasági doktor, katolikus író és lapszerkesztő kéziratot doktori értekezését Kertész János kivonatolta, a kutatás akkori szintjén. Berettyó-szentmártonról – hasonlóan a többi községhez – igen-igen szerény terjedelemben írtak.⁸

A honismereti mozgalomban és a helytörténetírásban a második világháború utáni másfél-két évtizedes aszályt a hatvanas évek derekától, még inkább a hetvenes évektől szinte áradásszerű nekibuzdulás váltotta fel. A hullám – az adott történelmi helyzetben – sok-sok ideológiai hordalékot sodort magával, és nehezen lehetett partszélre szorítani a dilettáns szerzőket. Öszszességében azonban a hazai helytörténeti kutatás megújulásáról beszélhetünk, egyre többen és egyre magasabb színvonalon alkalmazták a történettudomány új tartalmi, szemléleti és módszertani vívmányait, a lokális közlemények rengeteg új adattal gazdagították a magyarság múltjára vonatkozó ismereteinket, számtalan új összefüggésre világítottak rá. Az országos képbe illeszkedett, talán az átlagosnál erőteljesebben, a mi megyénk, Hajdú-Bihar

⁶ Vende Aladár: *Bihar vármegye községei*. In: *Bihar vármegye és Nagyvárad*. (Szerk. Borovszky Samu.) Bp., 1901. 50. és 51–52.

⁷ *Berettyóújfalu*. In: *Bihar vármegye tíz évvel Trianon után. Csonka-Bihar vármegye revíziós emlékalbuma*. Összeáll. Vermes Ernő. Berettyóújfalu, 1930. 141–147. *Berettyó-szentmárton*. In: Uo. 190–192.

⁸ Kertész János: *Berettyóújfalu, a vármegye új székhelye*. In: *Bihar-vármegye*. Szerk. Nadányi Zoltán. Bp., 1938. 447–456.; Fóris Anna, Kertész János: *Bihar vármegye községei*. In: Uo. 473–474.

is. Feltűnően magas számban jelentek meg a község- és várostörténeti összefoglalások, tanulmánykötetek; a megyei múzeumi szervezet központjává vált Déri Múzeum évkönyve, majd az 1974-ben (1973-as évjelzéssel) útjára indított megyei levéltári évkönyv teret adott az 1970-ben Berettyószentmártonnal egyesített Berettyóújfalutörténetét és néprajzát feltáró, illetve a két, majd egyetlen településről is adatokat közlő publikációknak. Mindenképpen fordulatot jelent az akkor még községi státusban élő Újfalutörténeti munkájában, hogy 1975-ben megalapították a Bihari Múzeumot, és ekkortájt élénkült meg a községi (pontosabban járási) könyvtár helyismereti tevékenysége is. A múzeum fiatal, agilis igazgatója, Héthy Zoltán hamarosan évkönyvet adott ki, újabb fórumot nyitva a helyi szerzők előtt. Akár jelképesnek is felfogható, hogy amikor Berettyóújfalut 1979. január 1-jétől városnak nyilvánították, a közgyűjtemény rögtön állandó kiállítással reagált, és még abban az esztendőben közreadta annak vezetőjét. A piciny füzet – *Berettyóújfalutörténeti munkájában, jelene, jövője* címmel – nagyobbik felében (mintegy kilenc oldal) történelmi áttekintést nyújt, főként az 1950 utáni időszakra helyezve a hangsúlyt. További hét oldalon a település mezőgazdasági és ipari üzemeit mutatják be.⁹

A régi álom beteljesülése, a városi lét arra készítette a város vezetőit, lakosait és elszármazottait, hogy újból szembenézzenek saját múltjukkal, így a helyi tanács megbízásából és kiadásában – gyakorlatilag helyi előzmények nélkül – mihamar, már 1981-ben megszületett az egyik legterjedelmesebb, közel hétszáz oldalas és az egyik legszínvonalasabb hajdú-bihari településtörténeti monográfia. Az indíték és a szándék egyaránt kiolvasható (máig ható érvennyel) a *Berettyóújfalutörténeti munkájában, jelene, jövője* című kötet előszavából: „Egyre erőteljesebben jelentkezik az az érthető igény: honnan jöttünk, milyen történelmi utat járva jutottunk el ideig. Erősödik az a felismerés, hogy a jövőt a múlt alapos ismerete nélkül, jól, megbízhatóan építeni nem lehet. Ennek köszönhető, hogy írók, tudósok, kutatók szorgos munkával évszázadok mélyéből tárták elénk e nagy bihari település igazi képét.”¹⁰ A koncepciózus szerkesztő, Varga Gyula néprajzkutató és agrártörténész irányításával a huszonöt tanulmányban szisztematikusan, időrendi teljességben dolgozták fel a bihari város és közvetlen környéke (leginkább Herpály) több évezredre visszanyúló történetét. Az országosan is kedvező visszhangot kiváltó könyv szakértő kritikussai igazán csak a természeti viszonyok tárgyalását és az újfalui hírességek panteonját, no meg a névmutatót hiányolták. A kisebb hiányosságok (például a polgári kor fejleményeinek olykor túlságosan vázlatos

⁹ *Berettyóújfalutörténeti munkájában, jelene, jövője. Vezető a várostörténeti, városfejlesztési kiállításhoz.* Összeáll. Héthy Zoltán, Csatári Bálint. Berettyóújfalutörténeti munkájában, jelene, jövője. 1979. 10–17. és 19–25.

¹⁰ Kállai Gyula: *Előszó.* In: *Berettyóújfalutörténeti munkájában, jelene, jövője.* Szerk. Varga Gyula. Berettyóújfalutörténeti munkájában, jelene, jövője. 1981. 7.

bemutatása vagy az egyháztörténet hézagos rajza) és a kétségtelen hibák észlelésén túl szóvá tették, hogy a közelmúlt, az ún. szocialista időszak évtizedeinek bemutatása erősen leíró és gyakran apologetikus jellegű. Elismeréssel szóltak viszont arról a szerencsés metodikai kísérletről, amely az 1949–1979 közötti harminc esztendő történéseit egy kronológiai táblázatban tekintette át. Kiemelték a régészeti leletek pontos számbavételét, a hajdútelepítés körülményeinek tisztázását, a népesedési és agrárviszonyok körültekintő, beható és az itteni gazdasági, társadalmi mozgást leginkább tükröző elemzését, valamint a népélet sokoldalú, többnyire helyi gyűjtésen alapuló, a sajátos vonásokat kereső ábrázolását.

A tudományos igényű és szintézis értékű várostörténeti összefoglalás a település múltja iránt érdeklődők kezében mindennapi segédeszköz. Gyakran használják az általános és középiskolai oktatásban, a főiskolai és egyetemi hallgatók szintén sűrűn forgatják. A kutatói figyelem sem lankadt: tovább szaporodtak a helytörténeti és néprajzi dolgozatok, az adat- és szöveggözlések, szélesedett a tematika; a történettudomány, azon belül a helytörténetírás általános fejlődése révén a látószög is tágult. A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján végbement átfogó és gyökeres politikai, gazdasági és társadalmi fordulat, a rendszerváltás új motívumokkal gazdagította a lokális vizsgálódásokat; egyebek között felgyorsult a polgárosodás helyi folyamatának feltérképezése, intenzívebben foglalkoztak a művelődés és az irodalom egykori jelenségeivel, tényszerű feltárás folyhatott 1956-ról, előtérbe kerültek a „faluváros” látszólag elvont, ugyanakkor szerfölött gyakorlati problémájának történelmi elemei, a regionális szerepkör tanulmányozása kibővült a határmentiség kérdésével stb. Mintegy visszaidézve a kezdeti idők szellemét, nem egyszer megyei, sőt országos kezdeményezések is segítették Újfalú és az itteni hajdúk, a jobbágyparasztság és más társadalmi rétegek, a hajdani Szentmárton, továbbá az elhíresült herpályi templomrom történetének alaposabb megismerését. A megyei múzeumi, levéltári és könyvtári, valamint az egyetemi és egyéb kiadványok - hogy csak a sűrűjét említsük - számtalan helyi adatot tartalmaznak; kiragadott példaként utalhatunk a népművészetről, a temetőkről, a műemlékekről, a természeti látnivalókról, az újfalui kötődésű írókról, a bihari református egyházmegyéről stb. közzétett információkra. A *Hajdú-Bihar évszázadai* című, épp az ezredforduló évében napvilágot látott reprezentatív kötet szerzői földrajzi tagolásban, vagyis az egyes településekről külön-külön is előadják mondanivalójukat.¹¹ Az országos megközelítés jellegzetes esete a száz évvel korábbi nagysikerű, ún. „Borovszky”-ra emlékeztető *Magyarország megyei kézikönyvei* című sorozat. Itt a hajdú-bihari kötet 1998-ban jelent meg, benne egy hosszabb, a húsz nagyalakú oldalt

¹¹ Módy György, Nyakas Miklós, Rác Zoltán: *Berettyóújfalú*. In: *Hajdú-Bihar évszázadai*. Szerk. Angyal László András. Debrecen, 2000. 230–238.

közelítő fejezet Berettyóújfalu természetföldrajzi adottságairól, történetéről, népességéről, kultúrájáról, vallási életéről, egészségügyéről, sportjáról, gazdaságáról, infrastrukturális helyzetéről, idegenforgalmáról, fejlesztési terveiről, kiegészítve egy közigazgatási és gazdasági adattárral.¹² Mintegy a folytatásaként is felfogható – szintén a Ceba Kiadó gondozásában és szintén megyei szerzők által írt – a *Bihari térség* című, négy esztendővel később közreadott kötet, ahol hasonló tartalommal, ám némileg eltérő szemlélettel és adatokkal, sok fotóval mutatják be a várost.¹³ Akár a kétféle, az országos és a megyei megközelítés ötvöződésének is tekinthető a 2004-ben tartott, elsősorban a vidékfejlesztés tárgykörében forgó konferencia szerkesztett anyaga, amely már találó címmel – „*Maradék Biharország*”. *Berettyóújfalu megújuló szerepkörben* – is sugallja a mostanság kibontakozó regionális tudomány szempontjait.¹⁴

Az előző két-három évtized helyi publikációinak gyarapodó sokaságából egy rövid visszapillantásban talán megelégedhetünk a sorozatok kiemelésével. A Bihari Múzeum már említett évkönyvei nemrég jutottak túl a tizennegyedik számon; nélkülük elképzelhetetlen a székhely-település múltjának igazi megismerése. Hasonló profillal és egyértelműen tudományos igénnyel jelentek meg az intézmény *Bihari dolgozatok* című közleményeinek kötetei. Annak idején, 1996-ban ebben a sorozatban látott napvilágot a bihari táj lokálpatriótái, barátai által szervezett tudományos ülés – amely aztán tartós hagyománnyá izmosodott –, az első *Bihari Diéta* előadásainak szövege. Egy budapesti patrónus jóvoltából több mint egy évtizede, 1997 óta olvashatók a *Bihari füzetek* darabjai, immár több mint harminc. Nem kifejezetten tudományos sorozat, a vékony kis füzetek között gyakori a publicisztikai írás, a visszaemlékezés, ám találunk közöttük forrásközleményeket és történelmi tanulmányt is. A sorozatok mozaikjai híven jellemzik az egész képet, a berettyóújfalui helytörténetírás meghatározó tendenciát: a kronológiai sokrétűséget, a tematikai sokszínűséget, a tudományos igényességet és a műfaji változatosságot. Az utóbbira markáns bizonyíték lehet és a manapság divatos vizuális kultúra behatolását jelzi a „*Séta a faluvárosban*” című képes album, amely a Bihari Múzeumért Alapítvány kiadásában a régi Berettyóújfaluról készült képes levelezőlapokból és az újabb fotókból válogatott.¹⁵

¹² *Berettyóújfalu*. In: *Hajdú-Bihar megye kézikönyve*. Főszerk. Süli-Zakar István. Bp.–Debrecen, 1998. 357–374. (Magyarország megyei kézikönyvei, 8.)

¹³ Balcsók István: *Berettyóújfalu. Csonka-Bihar „fővárosa”*. In: *Bihari térség*. Főszerk.: Baranyi Béla. Bp., 2002. 30–51. (Magyarország kistérségei 8/1. Hajdú-Bihar megye.)

¹⁴ „*Maradék Biharország*.” *Berettyóújfalu megújuló szerepkörben. A Bihari kistérség és a negyedszázada várossá nyilvánított Berettyóújfalu a regionális tudomány szemszögéből*. Szerk. Baranyi Béla, Porkoláb Lajos. Berettyóújfalu, 2005. 103.

¹⁵ „*Séta a faluvárosban*.” *Berettyóújfalu egykor és ma*. Szerk.: K. Sándor Mária. Berettyóújfalu, 2008. 51.

Végső summázként és biztatásként megállapítható: az éppen csak vázolt eredmények is arra utalnak, hogy a szervesen egybekapcsolódó helyi, megyei és országos törekvések együttes következményeként megérlelődtek az új várostörténeti összegzés szellemi feltételei, megteremtődtek annak a historiográfiai bázisnak a pillérei, amelyre biztonságosan lehet építkezni.